

Коцур Л.М. Участь організацій національних меншин України в суспільно-політичних рухах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. / Л.М. Коцур // Вісник Черкаського університету: серія історичні науки, 2014. Вип. №19 (312). – 149 с. (С. 127-133). Стаття Детальніше тут: <http://confpol.webnode.com.ua/naukova-robota/kotsurlm/>

УДК94: 327.58(477) «1980/1990»

Леся Коцур

Аспірант

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди»)

dombrovska_ne@ukr.net

УЧАСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХАХ НАПРИКІНЦІ 80-х – поч. 90-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Розглянуто особливості участі національних меншин України у суспільно-політичних рухах наприкінці XX століття. Та їх вплив на демократизацію суспільно-політичного життя країни.

Ключові слова: національні меншини, суспільно-політичні рухи, національно-культурні товариства, Комуністична партія, СРСР, УРСР, Народний Рух України (НРУ).

Рассмотрены особенности участия национальных меньшинств Украины в общественно-политических движениях в конце XX века. И их влияние на демократизацию общественно-политической жизни страны.

Ключевые слова: национальные меньшинства, общественно-политические движения, национально-культурные общества, Коммунистическая партия, СССР, УССР, Народный Рух Украины (НРУ).

The features of the participation of national minorities in Ukraine socio-political movements of the late twentieth century. And their impact on the democratization of social and political life.

Key words: national minorities, social and political movements, national and cultural societies, Communist Party, Soviet Union, USSR, People's Movement of Ukraine (Rukh).

Крах радянської тоталітарної системи дав поштовх до посилення суспільно-політичних рухів серед населення більшості національностей республіки, які прагнули задовольнити якомога більше своїх інтересів. Особливо цікавими й актуальними для даного дослідження є склад, політичних вимог, які ставили об'єднання національних меншин до органів державної влади у період суспільно-політичного піднесення.

В цілому даній проблематиці дослідниками вже приділено достатньо уваги. Але основна відмінність досліджень, яка актуалізує тему полягає предметних відмінностях, які формують напрямки проблем. Луцишин Г. у дослідженні «Національні меншини та політичний процес в Україні» наголошує на необхідності взаємодії національних меншин з різними органами державної влади при вирішенні їх національних проблем [1]. Велігодський В. М. у дослідженні «Історія становлення автономії в Криму (1921-1991 рр.)» більш детально розглядає саме суспільно-політичну діяльність кримських татар та їх вплив на формування регіональної політики [2]. Надольська В. у дослідженні «Німці Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження» робить наголос на національно-культурному відродженні німців Волині у процесі їх суспільно-політичних рухів [3]. Історіографічний аналіз свідчить, що сучасні дослідники роблять величезний внесок для вивчення даної проблеми. При цьому, досить часто їх наукові доробки обмежені хронологічними рамками, вузькою або регіональною проблематикою діяльності національних меншин, що не дає їм змоги охопити всю повноту проблеми залишаючи ці питання актуальними для наступних досліджень.

У дослідженні ми прагнемо виявити особливості діяльності національних меншин України у суспільно-політичних рухах кінця 80-х – поч. 90-х рр. XX століття та їх вплив на формування суспільно-політичної думки України та побудови державної національної політики.

Зокрема, суспільно-політичні рухи України наприкінці 80-х рр. XX століття мали певну специфіку, яка полягала у тому, що всеохоплюючий характер суспільних рухів спонукав представників різних національностей України до підняття важливих політичних питань та постановки конкретних політичних вимог перед органами державної влади. Поряд із вимогами задоволення національно-культурних, матеріальних, адміністративно-територіальних та духовних потреб, постали такі як утворення й легалізація громадських організацій та їх участь у виборах до органів державної влади всіх рівнів, представництво національних меншин у політичних партіях, участь у розробці нормативно-правової бази України тощо.

Передумовою для політичних вимог національних меншин був Статут КПРС. У пункті 1.1. Статуту Комуністичної партії зазначалося, що членом КПРС міг бути любий громадянин СРСР, який досяг 18 років та визнає Програму партії, працює на її реалізацію, визнає і виконує Статут партії, сплачує членські внески. Водночас у Статуті вказувалося, що вище вказаний громадянин СРСР може балотуватись до складулюбих партійних органів, у тому числі шляхом самовисування [4, Арк. 282]. Крім того, у анкетах усіх членів партії обов'язково вказувалась національність, що у свою чергу заперечувало саму ідею комуністів на існування мононаціонального радянського народу. Найяскравіше така тенденція простежується під час виборів народних депутатів. Так, серед кандидатів у народні депутати УРСР 1989 р. було представлено всього 1051 (100%) кандидат, серед яких 799 (76,02%) українців; росіян – 196 (18,65%); представники інших національностей – 56 (5,33%) [5, Арк. 149].

Вже під час виборчої кампанії 1989 р. спостерігалися масові суспільно-політичні рухи, які проходили по всій країні і мали чітко виражений політичний характер. Враховуючи той факт, що більшість представників національних

меншин входили до різних опозиційно-демократичних організацій, особливо НРУ, вони виступали за програму демократичних перетворень. Так, на мітингах у Києві, що проходили напередодні виборів обговорювалися пропозиції А. Д. Сахарова про опублікування альтернативного законопроекту Конституції СРСР [6, Арк. 188]. 15-17 грудня 1989 р. на конференції, що проходила у Львові, представники «Руху» та інших демократичних організацій підняли питання про перегляд 6 статті Конституції СРСР та проведення прямих виборів. Водночас, пропонувалося створити союз незалежних профспілок, провести референдуми про вихід України з СРСР та висловлювалася підтримка про співпрацю з Українською католицькою церквою (УКЦ) та іншими релігійними організаціями [6, Арк. 190]. Окрім цього, у Вінниці, Запоріжжі, Кіровограді, Рівному, Сумах, Херсоні, Хмельницьку та інших містах за ініціативою представників «Руху», «Меморіалу», «Зеленого цвіту», УКЦ, та інших організацій проходили мітинги також присвячені виборам [6, Арк. 189].

Невдоволення керівною роллю КПРС назрівало і в рядах парламенту. Зокрема, наприкінці 80-х рр. XX століття виникла Міжрегіональна депутатська група. Варто заважити й на тому, що національний склад Міжрегіональної депутатської групи мав певну строкатість. Серед переважної більшості українців, до її складу також входило 32 росіянина та 1 вірмен, які виступали за демократизацію [8, Арк. 13]. Вона виступала проти керівної ролі КПРС, проти безпосереднього і прямого втручання партійного апарату, Політбюро і ЦК КПРС у державні, економічні та інші сфери життя суспільства, а також виступали за свободу об'єднань громадян у політичні організації і рівність їх перед законом, за відмову ст. 6 Конституції СРСР та проти одержавлення економіки [7, Арк. 18]. Особливістю Міжрегіональної депутатської групи було те, що вони виступали проти підкорення національних республік «єдиному центру». Наголошували, на необхідності вироблення нового союзного договору в основі, якого має лежати право любого народу на самовизначення, аж до відокремлення, а також розширення міжнаціональних відносин [7, Арк. 18].

Загалом же онову суспільно-політичних рухів в УРСР наприкінці 80-х рр. XX століття складали кримські татари, члени Української Гельсінської Спілки

(УГС) і Народного Руху України за Перебудову. Поряд з цим досить активними були еміграційні настрої серед осіб німецької національності. Така діяльність національних меншин значно підживляла авторитет КПРС. Прагнучи знизити активність рухів, партійне керівництво почало публікувати у засобах масової інформації матеріали основних ідей і концепцій напрацьованих партійними кадрами з міжнаціональних питань. Зокрема, пропонувалося робити записи в паспортах та інших документах (наприклад, у графі національність «кримський татарин»); розробити пропозиції з вивчення кримськотатарської мови у школах, де компактно проживають кримські татари з 2 класу, зокрема мову і літературу [9, Арк. 72]. І хоча ці концепції активно публікувалися в пресі, до законодавства партія включати їх не поспішала, що у свою чергу ще більш загострювало ситуацію.

Особливо активізували свою діяльність кримські татари у зв'язку з переїздом частини лідерів «Всесоюзної центральної ініціативної групи» на постійне місце проживання до Криму. Лише у 1989 році ними проведено 22 мітинги, у тому числі 15 несанкціонованих, в яких взяли участь 4,6 тис. чоловік. Водночас, за порушення порядку проведення мітингів з серпня 1988 року, до адміністративної відповідальності притягнуто 100 організаторів і учасників масових акцій [10, Арк. 3]. Крім репресивних дій з боку влади, кримських татар обурювало й те, що комуністична влада заперечувала саме існування кримськотатарського народу та не бажала брати на себе відповідальність за депортацію 1944 року.

Характерно, що найбільш активно представники національно-культурних об'єднань, у тому числі й кримських татар, співпрацювали з членами Народного Руху України (НРУ) саме у період виборчих кампаній. Зокрема, під час виборчої кампанії республіканських і місцевих Рад народних депутатів у березні 1990 р. чітко простежувалася тенденція до тимчасового припинення внутрішніх протиріч і об'єднання зусиль неформальних організацій на фоні критики «партійного бюрократичного апарату», відміни привілеїв та відсторонення партії від влади. Вони об'єднувались під гаслом «незалежних клубів виборців» [11, Арк. 80]. Зокрема, такі клуби утворились у м. Сімферополі, Євпаторії та

Феодосії. Поряд з цим, близько 100 кримських татар взяли участь мітингах 18 і 25 лютого 1990 року, на яких висунули вимогу відставки обкому партії, облвиконкому і правоохоронних органів [11, Арк. 81]. Кримських татар до спільної боротьби з НРУ підштовхувало незадоволення темпами вирішення проблем переселення кримських татар в Крим та стан матеріально-економічного та фінансового становища. Водночас, така ситуація стала можливою тому, що частина партійних комітетів, змінивши форму ідеологічної роботи, не домагались радикального оновлення її змісту.

Наслідком активних дій кримських татар стало створення 25 січня 1990 року постановою Ради Міністрів СРСР Державної комісії для практичного вирішення питань з проблем кримськотатарського народу, на чолі з головою В. Х. Догужієвим. Серед 25 чоловік комісії, 5 місць належало представникам кримськотатарського народу. Комісія вже в березні 1990 р. почала працювати над виробленням Концепції Державної програми і першочергових заходів по вирішенню всього комплексу питань пов'язаних з поверненням кримських татар у Крим [12, Арк. 112]. Проте, лише 11 травня 1990 р. з великими труднощами було затверджено Концепцію Державної програми. Уповільнення прийняття Державної програми пояснювалось тим, що Держплан СРСР запропонував виключити з проекту вимог першочергових заходів передбачені наділи з централізованих капіталовкладень УРСР для вирішення кримськотатарської проблеми, пояснюючи це тим, що в умовах дії нового законодавства централізовані капіталовкладення з 1991 року будуть плануватися лише для найважливіших загальносоюзних задач [12, Арк. 114]. Категоричне небажання союзного центру вирішувати кримськотатарську проблему у травні 1990 р. поставило питання про створення Союзної ради кримськотатарського народу як органу, який би, представляв свій народ, сумісно з партійними і радянськими органами та втілював на практиці вирішення кримськотатарської проблеми. Формування такого органу мало сприяти і реалізації Закону СРСР «Про вільний національний розвиток громадян СРСР», що проживають за межами своїх національно-державних утворень або не мають їх на території СРСР [13, Арк. 110]. В результаті чого Рішенням 2-ї сесії

Кримської обласної Ради народних депутатів був створений оргкомітет щодо вироблення та узагальнення пропозицій про статус Криму з народних депутатів СРСР і УРСР, Кримської обласної Ради, вчених і кваліфікованих фахівців, представників національно-культурних товариств та засобів масової інформації [2].

Втрачала КПУ свій вплив і у середовищі єврейських національно-культурних організацій, які наприкінці 80-х рр. XX століття розгорнули суспільно-політичну діяльність. Зокрема, з початку 1989 року в м. Києві розпочав свою роботу суспільний центр «Бабин Яр», до складу якого увійшло 20 чоловік, переважно представники інтелігенції єврейської національності, на чолі з О. О. Шлаеном. Головною метою організації стало відновлення і пропаганда історичної правди про події у Бабиному Яру в 1941-1943 рр., що у свою чергу проливало світло на викриття «білих плям» в історії. Але найбільш небезпечним для КПУ було надання цим подіям міжнародного характеру [14, Арк. 107] із залученням інших країн (США, Канади, Ізраїлю тощо), та можливого фінансування з боку цих країн у тому числі й у конвертованій валюті [14, Арк. 109].

Єврейський рух розвивався настільки швидко, що вже на грудень 1989 р. євреями планувалося проведення у Москві 3'їзду єврейських організацій з метою створення «незалежного єврейського руху» в СРСР, який знаходився б під впливом потужної міжнародної сіоністської організації – Всесвітнього єврейського конгресу (ВЄК). Важливо, що у цьому 3'їзді мали брати участь єврейські товариства й організації з Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Києва, Львова, Одеси, Харкова, Чернігова, Чернівців та Чорнобиля [15, Арк. 2]. На єврейський рух великий вплив мав той факт, що на кінець 80-х рр. XX ст. у сфері діяльності з розвитку єврейської культури в СРСР простежувалося дві ідейні тенденції. Перша з них характеризувалася зростанням активності євреїв до збереження культурної своєрідності і самобутності свого народу. Друга тенденція – це спроби легалізації націоналістичної просіоністської діяльності як у межах створюваних єврейських культурних товариств, так і на базі самостійних організаційних структур, що спираються на підтримку зарубіжних

сіоністських центрів [16, Арк. 3]. У свою чергу першу тенденцію підтримував Всесвітній єврейський конгрес (ВЄК), а другу – Всесвітня сіоністська організація (ВСО), яка водночас домагалася посилення темпів репатріації радянських євреїв до Ізраїлю [16, Арк. 3]. Друга тенденція була найбільш незадовільною для партії, оскільки виїзд євреїв з СРСР спричинив би «відтік мізків», тому ідеологічні центри мали всіляко посилювати роботу по зниженню еміграційних настроїв серед єврейського населення [16, Арк. 21]. З метою недопущення розвитку єврейського руху в УРСР КПРС періодично надсилала до Антисіоністського центру УРСР розпорядження з метою перешкоджання діяльності євреїв.

Загалом, суспільно-політичні рухи в Україні наприкінці ХХ ст. носили позитивний характер, проте паралельно простежувались і негативні тенденції. Зокрема, втрата КПРС контролю над УРСР дала змогу Товариству угорської культури у вересні 1989 р. виступити з ініціативою створення на базі Берегівського району угорського автономного округу на основі ст. 79, 88 Конституції СРСР [17, Арк. 156]. Така позиція угорської спільноти пояснювалася значною невідповідністю національного складу керівних кадрів та національного складу населення, відсутністю методичних розробок вивчення дітьми одразу 4 мов (рідної, російської, української, іноземної), слабким матеріально-технічним забезпеченням та незадоволенням релігійних потреб. У вирішенні цих проблем угорців активно підтримували радикальні члени НРУ, а особливо представники угорського та румунського населення, які зокрема, на мітингах закликали до насильницького захоплення православних церков та самочинних дій. Вимагали заборонити в місцях компактного проживання угорців поселення громадян інших національностей. Поширювали інформацію, що в разі утворення угорського адміністративного національного округу на його території [18, Арк. 44] за допомогою Угорської республіки буде негайно вирішено питання з товарами широкого вжитку. Піднімались навіть питання про відокремлення та вихід Закарпаття зі складу СРСР [18, Арк. 45]. Відзначимо, що наприкінці 80-х рр. ХХ століття питання автономізації України було недоречним, оскільки загрожувало територіальній цілісності УРСР та

можливій втраті нею значних етнічних територій. Крім того, утворення Берегівської автономії сприяло б поширенню сепаратистських тенденцій у середовищі інших організацій національних меншин, особливо таких як російська, русинська, румунська та кримськотатарська. Тому Президією Верховної Ради УРСР було прийнято рішення про повідомлення голів Берегівської районної організації Товариства угорської культури Закарпаття Далмай А. та Ковача про те, що їх листи одержані і підняті ними питання будуть вирішуватись при розгляді національно-державного та адміністративно-територіального строю республіки [19, Арк. 157].

Демократизація українського суспільства значно позначилася на активності та радикалізації суспільно-політичних рухів на початку 1990-х років, які носили переважно політичний характер несанкціонованих рухів. Зокрема, 10 січня 1990 р. у м. Чернігів проходив санкціонований мітинг на центральному стадіоні, де були присутні 30-35 тисяч чоловік. В цей же час біля обкому партії пройшов несанкціонований мітинг, де були присутні близько 7-10 тис. чоловік. Обидва мітинги проходили гостро. Їх учасники вимагали відставки обласної партії і радянського керівництва, ставили питання про виконання 6 статті Конституції СРСР та виходу України зі складу СРСР [20, Арк. 31-32]. Поряд з цим 11 січня 1990 р. у Львові також відбувся несанкціонований мітинг біля пам'ятника І. Франку, організований державним страйковим комітетом, в якому взяло участь близько 2 тисяч чоловік, що виступали висловлюючи недовіру керівництву радянських органів і закликали жителів обрати народних депутатів місцевих Рад робітників, членів «Руху» та інших неформальних об'єднань [21, Арк. 33].

14 січня 1990 р. в м. Києві на площі Жовтневої Революції проходили демонстрації активістів Республік і екологічних асоціацій «Зелений Світ». Вони протестували проти відмови окружних виборчих комісій реєструвати кандидатів у депутати, висунутих від місцевих об'єднань і організацій асоціації [22, Арк. 36]. До демонстрації долучилися ще 200-300 чоловік, які підтримали вимоги. Подібні мітинги пройшли у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській та ін. областях [22, Арк. 37]. Відбулися мітинги і у м. Луцьк, зокрема 15 січня 1990 р. перед обкомом партії відбувся несанкціонований мітинг з вимог

zareєструвати кандидатів в депутати Верховної Ради УРСР представників від асоціації «Зелений Світ». [23, Арк. 38].

Водночас ситуацію в республіці загострювала й продовольча криза та підвищення цін на продукти харчування. Така ситуація викликала незадоволення перш за все серед громадян іноземного походження. Зокрема, продовольчі потреби представників німецької, угорської, румунської та болгарської національності Кіровоградської області було забезпечено лише на 80%, а непродовольчими товарами – менше ніж на 15-20%. Ця ситуація унеможливила забезпечення необхідними товарами місцевого населення, що призвело до загострення міжнаціональних відносин в регіоні [24, Арк. 41]. З подібними вимогами провели несанкціонований мітинг також румунські робітники і спеціалісти (понад 4000 чол.) у кінці грудня 1989 року. Обтяжені складним матеріальним становищем, 14 січня 1990 р. представники румунської національної меншини здійснили ходу до районного центру, де вимагали відставки комуністів [24, Арк. 41-42].

Невдоволені діяльністю комуністів були і кримські татари, які 20-21 січня 1990 р., які розпочали пікетування (понад 200 чоловік) обкому партії вимагаючи реєстрації всіх громадських організацій та відправки у відставку партії [25, Арк. 53].

15 серпня 1990 року відбувся мітинг на площі Леніна у м. Рівне, в якому взяли участь представники різних національностей. На мітингу виступив народний депутат СРСР, вірмен за походженням, В. А. Мартирисян. Він наголошував на необхідності деполітизації армії, а також закликав вступати в соціал-демократичну партію [26, Арк. 134]. Крім того на мітингу піднімалися питання про злочини КПРС проти українського народу та збір підписів з вимогою перенести пам'ятник Леніну [26, Арк. 130].

Загалом, ці мітинги свідчать про те, що суспільно-демократичні процеси, які розпочалися наприкінці 80-х рр. XX століття в УРСР набрали незворотних обертів. Проте, Комуністична партія не бажаючи миритись з реальністю намагалась у будь-який спосіб утриматися при владі та закріпити свій авторитет у свідомості суспільства. І хоча КПРС досить часто зводила наклепи й

намагалася дискредитувати демократичні сили (НРУ) їй не вдавалося закріпитися у свідомості молоді особливо студентської та учнівської [27, Арк. 188]. Найбільше комуністів турбувало те, що в республіці не було створено переломних моментів, які необхідно було б активно використовувати для підвищення авторитету КПУ і дискредитації діяльності руху [27, Арк. 189].

Важливим є той факт, що національні меншини своєчасно почали ставити політичні вимоги, що змушувало радянські органи долучати їх до вирішення важливих справ. Інакомислення, яке зароджувалось у середині старої політичної системи руйнувало монополію партії на владу.

Водночас, політична активність національних меншин не була б такою потужною, якби вони не мали надійного тилу. Такою опорою для них виступив Народний Рух України, який глибоко розумів міжнаціональні проблеми. Усвідомлюючи той факт, що Радянська влада намагається скористатися складним матеріальним становищем національних меншин та схилити їх на свій бік, пропонуючи їм при цьому певні матеріальні блага НРУ виступив за відродження національностей, повернення їм їхнього національного обличчя, культури, історії, мови, релігії чого не могла запропонувати комуністична влада.

Ще наприкінці ХХ століття Москва поставила за мету приєднати до своїх територій Крим. З цією метою вона сприяла поширенню масових проросійських рухів. Проте, кримські татари за підтримки НРУ утворили в Криму потужний національно-визвольний фронт, який відкрив їм дорогу до повернення на історичну батьківщину.

Важливим моментом є те, що під час контрударів комуністичної пропаганди більшість національно-культурних товариств УРСР вміли об'єднатися заради спільної мети. Це явище було новим для комуністів, які звикли діяти за чітким планом. Галопуючі суспільні тенденції призвели до того, що перебуваючи у законсервованому стані комуністична партія не встигала виробляти нову ідеологічну стратегію, тому зазнавала нищівної поразки.

Суспільно-політичний рух в Україні мав успіх тому, що в ньому були задіяні представники усіх національностей УРСР. Фактором, який слугував їх згуртованості була приниженість усіх національностей в СРСР російською

нацією. Припинення мови, культури, традицій, релігії, історії інших національностей в СРСР і породжувало протестні настрої серед найбільших національностей Радянського союзу, які в результаті отримали перемогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луцишин Г. Національні меншини та політичний процес в Україні [Електронний ресурс] / Г. Луцишин. – Режим доступу: <http://www.westukr.itgo.com/Lucyshyn.html> (31.05.2014).
2. Велігодський В. М. Історія становлення автономії в Криму (1921-1991 рр.) [Електронний ресурс] / В. М. Велігодський. – Режим доступу: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/issues/16/16/veligodskyi.pdf> (16.01.2014).
3. Надольська В. Німці Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження [Електронний ресурс] / В. Надольська. – Режим доступу: http://www.history.univ.kiev.ua/ethnology/journal/ethnic_history_16/16_19.pdf 114 - 119 с. (ст. 117) (27.12.2013).
4. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2535. Пропозиції з принципових положень нового Статуту КПРС, що забезпечить розвиток внутрішньопартійної демократії – 15.01. 1990. – Арк. 282-286.
5. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2540 – Якісний склад висунутих кандидатів у народні депутати УРСР Станом на 15 грудня 1989 р. – Арк. 149.
6. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2540 – ЦК КПУ Про суспільно-політичну ситуацію в республіці і про хід виборчої компанії. – 19. 12. 1989 – Арк. 188-191.
7. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2542. Заява Міжрегіональної депутатської групи народних депутатів СРСР. – Арк. 18.
8. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2542. Список народних депутатів СРСР, від Української РСР, що підписали Заяву Міжрегіональної депутатської групи. На 22 грудня 1989 року – Арк. 13-17.
9. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2558. Коммунистическая партия Советского Союза. Херсонский областной комитет Украины. 19.06. 1989. ЦК Компартии Украины. Информации о работе партийных организаций Херсонской области по подготовке к Пленуму ЦК КПСС и Пленуму ЦК КПУ по вопросам межнациональных отношений. – Арк. 69-72.

- 10.ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2661. Секретно. ЦК Компартии Украины (18.05.1989). – Арк. 1-3.
- 11.ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2746. ЦК КПУ. Інформація про попередні висновки виборів республіканських і місцевих Рад народних депутатів у Кримській області місцевих Рад народних депутатів Вінницької області. – 12 березня 1990 року. – Арк. 76-82.
- 12.ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2770. ЦК КПУ «Про проведену Радою Міністрів УРСР роботу з вирішення питань, пов'язаних з організованим поверненням кримських татар в Кримську область», 23.05.1990. Арк. – 112-114.
- 13.ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2770. ЦК КПРС «Про створення Союзної ради кримськотатарського народу». Арк. – 109-110.
- 14.ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2558. Комуністична партія Радянського союзу Київський міськом Компартії України №1/163, 13.07.1989. ЦК Компартии Украины. Арк. – 107-109.
15. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2559. Антисионистский Советской общественности. Члену Политбюро Секретарю ЦК Компартии Украины тов. Ельченко Ю.Н., 13 ноября 1989 г. – Арк. 2.
16. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2559. Две платформы сионистов в еврейском Культурном движении, Арк. – 3-21.
- 17.ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2558. Общество венгерской культуры Закарпатья. Береговская районная организация, №18/89. Постановление Пленума. Ковач З., 05.09.1989 г. Выписка из Протокола №4. Арк. – 156.
18. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2661. Таємно. ЦК Компартії України. Про роботу з національними групами, які проживають у Закарпатській області, 21.12.1989. – Арк. 43-45.
19. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2558. Довідка. – А рк.157.
20. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2873 – Інформація про оперативний стан в республіці на 8 годину, 11 січня 1990 р. – Арк. 31-32.
21. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2873 – Інформація про оперативний стан в республіці на 8 годину, 12 січня 1990 р. – Арк. 33-34.
22. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2873 – Інформація про оперативний стан в республіці на 8 годину, 15 січня 1990 р. – Арк. 36-37.
23. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2873 – Інформація про оперативний стан в республіці на 8 годину, 16 січня 1990 р. – Арк. 38.

24. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2873 – Інформація про оперативний стан в республіці на 8 годину, 18 січня 1990 р. – Арк. 40-42.
25. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2873 ЦК КПУ про суспільно-політичну ситуацію в республіці з 15 по 22 січня 1990 р. – Арк. 51-56.
26. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2872. ЦК КПУ Про активізацію діяльності націоналістичних сил в області, спрямовані проти В.І. Леніна, КПРС.– 22.08.1990. – Арк. 130-136.
27. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2872. ЦК КПУ. Довідка-прогноз про реакцію населення на дії екстремістських сил у м. Києві, які демонструвались по телебаченню 12 листопада 1990 року. – 12. 11.1990. – Арк. 186-190.

Адреса: Україна, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, відділення Нової пошти №1, тел.: 095 73 75 052;